

УДК 342.95



Журавель О.А. ©

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

DOI: 10.31733/2078-3566-2018-1-100-105

ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ГРОМАДЯН НА САМОЗАХИСТ

З'ясовано сутність та зміст принципів реалізації права громадян на самозахист, визначено їх місце у системі конституційних принципів забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а також співвідношення із відповідними напрямками та завданнями. Проаналізовано стан нормативного закріплення принципів реалізації права громадян на самозахист та запропоновано їх авторський перелік.

Ключові слова: самозахист, реалізація, принцип, противоправні посягання, захист прав та свобод, суспільно небезпечний замах, припинення посягання, форми, способи, засоби самозахисту.

Постановка проблеми. Головне завдання права полягає у здатності забезпечити справедливі взаємовідносини між людьми, що живуть у державно організованому суспільстві й прагнуть усвідомленого справедливого правопорядку [1, с. 54]. Очевидно, що реалізація цього важливого завдання прямо пов'язана з реалізацією права на самозахист, можливістю використовувати цей важливий правовий засіб в інтересах окремої людини і суспільства в цілому. При цьому слід враховувати ту важливу обставину, що стан суспільних відносин прямо залежить від наявності відповідного вольового впливу держави, формування стратегічних напрямків її діяльності в усіх без винятку сферах життя суспільства. Очевидним є й те, що політична сфера життя суспільства значною мірою пов'язана з реалізацією інтересів різних соціальних груп, а також суперечностей, що виникають при цьому, для врегулювання яких необхідно втручання державних інститутів публічної влади [2, с. 26]. Але головним все ж таки слід визнати закріплене на конституційному рівні положення про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Саме такий підхід є концептуальним при формуванні та реалізації всіх напрямків державної діяльності, і перш за все у сфері належної реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина. Безумовно, органічно пов'язані з цим і питання реалізації громадянами права на самозахист.

У сучасному суспільстві людина прагне до більшої самостійності, свободи і незалежності від держави. Звичайно, говорити про повну автономність особистості від держави у процесі захисту не можна, тому що існують права, захистити які людина може тільки за участю органів держави. Проте багато прав особистість може і повинна активно відстоювати і захищати самостійно, не переходячи меж розумного і дозволеного. Безумовно, потреба в захищеності є однією з найбільш фундаментальних потреб людини, і недооцінювати чинники, які перешкоджають її задоволенню, вкрай небезпечно для будь-якої держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На жаль, доводиться констатувати, що правовий захист людини викликає небезпідставне занепокоєння не лише у керівництва держави, а й у широкого наукового та громадського загалу. Названу проблему було розглянуто у багатьох наукових працях В. Б. Авер'янова, С. М. Алфьорова, І. В. Арістової, О. М. Бандурки, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, В. Т. Білоуса, І. Л. Бородіна, М. Г. Вербенського, І. П. Голосніченка, В. Л. Грохольського, С. М. Гусарова, П. В. Діхтєвського, Є. В. Додіна, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, В. В. Коваленка, А. Т. Комзюка, В. К. Колпакова, О. Г. Комісарова, О. В. Копана, М. В. Корнієнка, В. І. Курила, Є. В. Курінного, М. Н. Курка, К. Б. Левченко, Д. М. Лук'янця, В. І. Олефіра, О. С. Остапенка, В. П. Петкова, С. В. Петкова, А. М. Подоляки, Т. О. Проценка, О. П. Рябченко, С. Г. Стеценка, М. П. Стрельбицького, В. К. Шкарупи, Богданова Є.Є., Гайнетдинова А.Н. та багатьох інших вчених. Разом з тим у законодавчому полі України все ще існує багато невірше-

них проблем, пов'язаних із самозахистом людини. Попри те, що наразі все частіше обговорюють та вносять зміни в законодавство для поліпшення умов самозахисту громадянами, єдиного механізму ефективного захисту громадянами своїх конституційних прав дотепер не вироблено.

В Україні лише тільки починається формування комплексного законодавчого інституту самозахисту. Дотепер не визначено та не з'ясовано сутність принципів самозахисту, а також відсутній аналіз практики реалізації такого права. За винятком оглядів судової практики у кримінальних справах про перевищення меж необхідної оборони, правнича наука не має у своєму арсеналі будь-яких статистичних даних про реалізацію інших способів самозахисту і тому не може дати рекомендації практичного характеру із вдосконалення даного інституту.

Мета статті полягає у визначенні та з'ясуванні сутності принципів реалізації права громадян на самозахист.

Виклад основного матеріалу. Становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні неможливі без подальшого поглиблення процесів демократизації, вдосконалення правових форм реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина. Безперечно, вирішення цього завдання багато в чому обумовлене рівнем соціальної активності особи, її реальними можливостями впливати на соціальні процеси, висловлювати ставлення з приводу тих чи інших проблем, що існують у суспільстві, формулювати особисту думку, використовувати ті чи інші правові можливості. З огляду на це слід визнати, що відповідні можливості особи в цьому напрямку об'єктивно обумовлені розвитком і вдосконаленням такого правового інституту, яким є інститут самозахисту громадянами своїх конституційних прав. Сьогодні цей інститут є одним з найбільш важливих елементів системи реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Слід зазначити, що правові засади реалізації права громадян на самозахист отримали своє закріплення на конституційному рівні практично в усіх державах світу, у тому числі й у Конституції України. Так, у ч. 5 ст. 55 Конституції закріплено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Згідно зі ст. 27 Конституції, також кожен має право захищати життя і здоров'я (як своє, так і інших осіб) від протиправних посягань [3].

Ця норма співвідноситься з положенням Підсумкового документа Віденської зустрічі представників держав – учасників наради з безпеки і співробітництва в Європі про необхідність поважати право кожного захищати свої права і свободи [4, с. 15]. Державний захист не виключає самостійних активних дій кожного щодо їх захисту всіма способами, не забороненими законом. Громадянин може використовувати для захисту своїх прав і свобод надані йому права і свободи відповідно до конституційних норм. Іншими словами, державне схвалення права на самозахист виражається вже в самому факті її нормативної регламентації. Однак конкретний процедурний порядок здійснення права на самозахист законодавством не встановлено, також не визначено і переліку способів самозахисту, і це, можливо, правильно, так як віднесення дій до числа способів має визначатися виходячи з наявності або відсутності в діях особи, що захищає своє право, ознак, властивих самозахисту.

Дане право можна віднести до категорії особистих, так як воно безпосередньо пов'язане із захистом порушених прав і свобод. Такі дії ґрунтуються на одному з перших інстинктів людини – інстинкті самозбереження. Все це дозволяє зробити висновок, що право на самозахист є природним правом людини як біологічної істоти, і необхідність реалізації цього права визначається умовами існування людини у природному середовищі. Підтвердження цьому можна знайти у ст. 21 Конституції України: «Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [3]. У зв'язку з цим можна визначити, що право на самозахист належить до розряду основних невідчужуваних конституційних прав і свобод.

Закріплена в Конституції України можливість людини самостійно захищати свої права і свободи вказує на те, що право на самозахист – це конституційне право кожної людини захищатися будь-якими незабороненими способами та належить кожному від народження. Право на самозахист не пов'язане з наявністю лише однієї конституційної норми, яка закріплює дане право, його слід розглядати в системі прав особистості. Дане право існує і взаємодіє з такими правами, передбаченими Конституцією України, як право на життя, здоров'я, честь, гідність, безпеку тощо.

Під конституційним правом на самозахист життя здоров'я людини та громадяни-

на від протиправних посягань вчені розуміють надану та гарантовану державою міру можливої поведінки, що може виявлятися як в інтелектуальній, так і безпосередньо у фізичній діяльності особи, здійснюється з метою відстоювання природних прав людини, передбачених як внутрішньодержавними, так і міжнародними нормами, і базується на засадах права та інших соціальних норм поведінки, що не суперечать загальнонародським правилам проживання [5, с. 6]. Набуваючи характеру конституційного, право на самозахист, по суті, виступає як універсальний засіб реалізації та захисту всіх інших, передбачених Конституцією України, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Воно є невідчужуваним, недоторканим і не може бути обмежене без підстав [6, с. 92].

Належна реалізація цього права виступає вагомим чинником реальності практично усього спектра прав і свобод громадян, оскільки, по-перше, забезпечує динаміку їх реалізації і, по-друге, відіграє роль ефективної гарантії забезпечення законності в усіх сферах життя суспільства. Особливого значення право на самозахист набуває тоді, коли в силу тих чи інших обставин відбуваються певні відхилення від нормального стану суспільних відносин, що породжують в суспільстві кризові явища різного ступеня.

Зміст правового інституту самозахисту яскраво проявляється у принципах, тобто найбільш загальних положеннях, засадах, які визначають найсуттєвіші риси, якісні властивості правовій регламентації права громадянина на самозахист. Слід зауважити, що відповідне закріплення цих принципів зробило б їх більш стійкими у порівнянні з правовими нормами, які регулюють суспільні відносини в цій сфері, оскільки останні можуть змінюватися, але обов'язково відповідно до відносно стабільних принципів [7, с. 9–10]. Ось чому питання про визначення і закріплення на законодавчому рівні принципів реалізації права на звернення видається нам важливим. Говорячи про принципи адміністративного права, В. М. Кампо, Н. Р. Нижник, Б. П. Шльоер підкреслюють, що вони є принципами побудови відносин між суб'єктами адміністративного права з метою забезпечення громадян від адміністративної сваволі та встановлення розумного балансу між інтересами держави та особи. Ці принципи мають велике значення для діяльності органів виконавчої влади. Відповідно, серед таких принципів автори виділяють принцип верховенства права; принцип співмірності мети і засобів адміністративно-правового регулювання; принцип взаємної довіри державної адміністрації до громадян і громадян до адміністрації; принцип заборони адміністративної сваволі [8, с. 30].

Головним принципом, який визначає вимоги до багатьох суспільних інститутів, і до інституту самозахисту зокрема, з метою забезпечення природних прав та свобод людини є принцип *верховенства права*. Цей принцип означає забезпечення рівності всіх перед законом і судом. Верховенство права, інтерпретоване як пріоритетність у суспільстві насамперед прав людини, проявляється, головним чином, у таких рисах державного і суспільного життя як закріплення в конституційному та інших законах держави основних прав людини, а також урегулювання відносин на основі загальнодозволеного принципу: «Особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом».

За змістом це один із найбагатогранніших правових принципів. Один із елементів принципу верховенства права втілено у ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [3].

Одним з основних принципів реалізації права громадян на самозахист є принцип *законності*, який означає здійснення державними органами і посадовими особами всіх властивих функцій у суворій відповідності з діючою Конституцією, законами та підзаконними актами, відповідно із встановленою у законодавстві компетенцією [9, с. 172]. Загальним вираженням принципу законності в будь-якій державно-владній діяльності є положення частини другої статті 19 Конституції України, відповідно до якої всі державні органи, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, а також громадяни мають діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [3].

Варто зазначити, що принцип законності є одним із небагатьох принципів адміністративно-юрисдикційної діяльності, який має нормативне закріплення. Відповідно до частини першої статті 7 Кодексу України про адміністративні правопорушення, ніхто не може бути підданий заходу впливу у зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом. Крім того, у частині другій цієї самої статті зазначено, що провадження у справах про адміністративні правопорушення здійснюється на основі суворого додержання законності і застосування

уповноваженими на те органами і посадовими особами заходів адміністративного впливу в межах їх компетенції, у точній відповідності із законом [10].

Отже, по-перше, принцип законності реалізації права громадян на самозахист є базовим для внутрішньодержавного права. По-друге, даний принцип є показником відповідності законодавства міжнародним стандартам. По-третє, без його дотримання всі інші принципи практично не виконуються та не реалізуються.

Принцип законності самозахисту прав означає, що будь-які дії (бездіяльність), спрямовані на забезпечення, здійснення, захист (охорону) прав, свобод і законних інтересів громадянина повинні бути узгодженими з чинним національним та міжнародним законодавством.

Самозахисту притаманний і такий принцип як *добровільність*. Людина самостійно вирішує, як їй бути в тій чи іншій ситуації: захищатися самостійно, залишити «все як є» або сподіватися і чекати допомоги з боку держави, органів місцевого самоврядування або когось-небудь ще; використовувати при самозахисті прав ті чи інші способи і засоби.

Відмова особи від реалізації права на самозахист не тягне припинення цього права, за винятком випадків, передбачених законом. Реалізація такого права відбувається на власний розсуд особи (у власних інтересах та інтересах інших осіб). Але при цьому не допускається зловживання правом. Тобто здійснення права на самозахист не повинно порушувати прав та охоронюваних законодавством інтересів інших осіб.

Право на самозахист виникає не лише в разі суспільної небезпеки і наявного посягання, але і в разі його дійсності. *Дійсність самозахисту* означає фактичну наявність посягання в об'єктивному світі, а не в уявленні особи, яка обороняється. Якщо посягання існує тільки у свідомості такої особи, то мова йде про так звану уявну оборону. Так, відносно захисту честі, гідності та репутації можуть мати місце різні випадки уявної оборони, наприклад при захисті від неіснуючого в об'єктивній реальності посягання, коли висловлена думка має позитивну оцінку з боку суспільства, але без достатніх для того підстав, сприймається людиною як образа; при захисті від правомірного посягання, наприклад, коли виражена в непристойній формі думка, хоча і порочить честь і гідність людини і підриває її репутацію, але відповідає дійсності; при помилці в характері і ступені посягання, тобто при перевищенні меж необхідної оборони, наприклад, з метою припинення образи особа завдає шкоди середньої тяжкості. В теорії і практиці кримінального або адміністративного права вироблено правила кваліфікації діянь, вчинених в умовах необхідної оборони. Так, у тих випадках, коли обстановка події давала підстави вважати, що відбувається реальне посягання, і особа, яка застосувала засоби захисту, не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення, її дії слід розглядати як вчинені у стані необхідної оборони. Якщо при цьому особа перевищила межі захисту, допустимі в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони.

Самозахист прав реалізовуватиметься також на основі *презумпції правомірності вимог людини про надання їй прав, свобод і законних інтересів*. Тобто в першу чергу передбачається, що права, свободи і законні інтереси, які захищаються особою, дійсно їй належать. По-друге, передбачається, що права, свободи і законні інтереси не представляються можливим здійснити, сподіваючись тільки на допомогу з боку держави і суспільства. Таким чином, принцип презумпції правомірності вимог людини про надання їй прав, свобод і законних інтересів є невід'ємною основою реалізації права людини на самозахист.

Самозахисту притаманний *принцип пропорційності порушення*. Даний принцип має велике значення, оскільки явна невідповідність прийнятих для припинення порушення заходів характеру і змісту правопорушення, що призвела до заподіяння значної шкоди, може бути віднесена до самоправності.

Принцип реальності порушення. Даний принцип означає, що порушення взагалі має місце. Мова йде про наявність порушення або його загрозу. При цьому загроза має бути реальною, а не передбачуваною. Так, якщо суб'єкт в силу власної помилковості та «буйної» фантазії уявив, що на нього здійснюється напад, у той час як об'єктивно підстав так вважати не було, то відповідні дії повинні розцінюватися як протиправні і тягнуть за собою відповідальність за умисне заподіяння шкоди.

Найбільш складним і суперечливим є *принцип розумної і об'єктивної оцінки необхідності, значущості та ефективності самозахисту*. Це пов'язано, насамперед, з тим, що люди, самостійно за своїм переконанням оцінюючи значимість і ефективність самозахисту, ігнорують багато факторів (слабке знання закону, несвоєчасне звернення до

самозахисту своїх прав, невірний вибір його засобів, способів, форм, небажання враховувати вимоги норм права і т.д.). Вказаний принцип зобов'язує учасників самозахисту, з одного боку, постійно підвищувати рівень їх правової культури, а з іншого – наказує державі, суспільству забезпечувати вільний доступ до чинного законодавства, юридичної літератури, зразків документів та іншої юридичної інформації. Це необхідно для того, щоб людина, володіючи всією повнотою інформації, мала можливість зробити розумний вибір між реалізацією права на самостійний захист своїх прав, свобод і законних інтересів та правом звернутися за допомогою до компетентних органів та осіб, якщо це дозволяє закон, наявна ситуація і вимоги доцільності та ефективності.

Не менш важливими є умови *правомірності самозахисту*. По-перше, необхідною обороною можна захищати будь-які охоронювані законом інтереси. По-друге, захист завжди є активною дією, спрямованою на заподіяння шкоди тому, хто посягає. При цьому головна мета особи, яка обороняється – захистити охоронювані інтереси, а не заподіяти шкоди. У зв'язку з цим правозастосовним органам слід відрізнити дії особи у стані необхідної оборони і вчинення порушення у стані афекту, викликаного протиправними чи аморальними діями потерпілого.

Відсутність перевищення меж самозахисту слід вважати продовженням принципу правомірності самозахисту, адже перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищенням меж самозахисту тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 Кримінального кодексу України [11]. Водночас не буде вважатися перевищенням меж необхідної оборони і не матиме наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Ще одним важливим принципом реалізації права громадянина на самозахист є *принцип юридичної відповідальності за відхилення від порядку і правил самозахисту*. Людина, що відступилася від принципу законності при реалізації свого права на самозахист, зобов'язана відповідати перед законом, так як не можна створювати особисте благополуччя за допомогою позбавлення його інших.

Висновок. Таким чином, принципи реалізації права громадян на самозахист є системою, в якій вони взаємопов'язані та взаємозалежні. Тому порушення одного з них може призвести до зміни інших. Саме в принципах яскраво проявляється зміст правового інституту самозахисту, адже вони визначають найсуттєвіші риси, якісні властивості правової регламентації права громадянина на самозахист. Успіх реалізації права громадян на самозахист досягається послідовним застосуванням як усієї системи принципів, так і кожного з них окремо.

Бібліографічні посилання

1. Оніщенко Н.М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2008. – 320 с.
2. Бандурка О. М. Адміністративний процес : підручник для вищих навч. закл. / Бандурка О. М., Тищенко М. М. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 288 с.
3. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (із змінами та доп.).
4. Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасників Народи з безпеки і співробітництва в Європі // Українське релігієзнавство. Тематичний випуск: «Мораль. Релігія. Освіта». – 2005. – № 4. – С. 15.
5. Гориславський К.О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К.О. Гориславський. – К., 2003. – 20 с.
6. Лазаренко Л.А. Поняття конституційного права людини і громадянина на звернення / Лазаренко Л.А. // Науковий вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ : зб. наук. праць. – 2008. – № 2. – С. 86–93.
7. Нудненко Л. А. Новый закон об обращениях граждан: достоинства и недостатки / Нудненко Л. А. // Государство и право. – 2007. – № 3. – С. 5–12.
8. Кампо В.М. Становлення нового адміністративного права України. Науково-популярний нарис / Кампо В.М., Нижник Н.Р., Шльоер Б.П. ; за заг. ред. Кампо В.М. – К. : Юрид. книга, 2000. – 60 с.
9. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Т.И. Байтин, А.Г. Бе-режнов, Н.В. Витрук, Д.А. Керимов, и др. – М. : Зерцало. – Том 1: Теория государства, 1998. – 416 с.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X // ВВР УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.

Надійшла до редакції 10.01.2018

SUMMARY

Zhuravel O.A. Principles of realization of citizens' right to self-defense. The article deals with clarification of the essence and content of the principles of realization of the right of citizens to self-defense, determination of their place in the system of constitutional principles of ensuring the rights and freedoms of man and citizen, as well as the correlation with the corresponding directions and tasks. The state of normative consolidation of the principles of realization of the right of citizens to self-defense has been analyzed and their author's list is proposed. In particular, the principles of realization of the right of citizens to self-defense are proposed to consider the principles: the rule of law, legality, voluntariness, the validity of self-defense, the presumption of the legitimacy of human rights to grant him rights, freedoms and legitimate interests, proportionality of violations, reality violations, reasonable and objective assessment of necessity, the significance and effectiveness of self-defense, the absence of excessive limits of self-defense, legal liability for deviations from the order and rules of self-defense.

It is established that the principles of realizing the right of citizens to self-defense are a system in which they are interrelated and interdependent. Therefore, a violation of one of them may lead to a change in others. It is in these principles that the content of the legal institution of self-defense is clearly manifested, since they determine the most significant features, qualitative properties of legal regulation of the right of a citizen to self-defense. The success of the implementation of the right of citizens to self-defense is achieved through the consistent application of both the whole system of principles and each of them separately.

Keywords: *self-defense, realization, principle, illegal encroachment, protection of rights and freedoms, socially dangerous attempt, termination of encroachment, forms, methods, means of self-defense.*

УДК 342.9 (477) (043.3)

Захарова О.В. ©

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

DOI: 10.31733/2078-3566-2018-1-105-110

СУСПІЛЬНА МОРАЛЬ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Досліджено сутність та зміст суспільної моралі як об'єкта адміністративно-правової охорони. З'ясовано стан дотримання принципів суспільної моралі та характерні проблеми, що його гальмують в сучасних умовах розбудови національної гуманітарної політики. Доведено необхідність реагування держави щодо охорони суспільної моралі, що зумовлено загостренням у суспільстві протягом останніх десятиріч відповідних соціальних, політичних, економічних, організаційно-правових, ціннісно-орієнтаційних, соціально-деформаційних проблем, які проявились у морально-етичній сфері. Визначено загальні та специфічні ознаки морально-етичної сфери як об'єкта адміністративно-правової охорони.

Ключові слова: *мораль, суспільна мораль, охорона суспільної моралі, законодавство, адміністративно-правова охорона.*

Постановка проблеми. Переживаючи складний етап розвитку, сучасне українське суспільство опинилося на межі необхідності переосмислення ролі таких важливих соціальних регуляторів як мораль і право, що є головними засобами впорядкування людського співіснування. Саме від їх ефективної взаємодії значною мірою залежать перспектива розбудови держави і суспільства на основі законності і правопорядку, рівень моральної і правової свідомості його членів.

Нині українське суспільство максимально політизовано і прагматизовано, унаслідок чого в суспільній свідомості наочно простежуються прямо протилежні явища: з одного боку – практично знецінився потенціал моральних норм як регулятора стосунків, а з другого – усе більше виявляє себе прагнення людей моральних цінностей, відновлення розмежування добра і зла. Триває болісний процес «переоцінювання цінностей», формування нових моральних ідеалів, які б відповідали сучасному рівню розвитку суспільних відносин [1, с. 100].

© Захарова О.В., 2018